

УДК 123:171

ДУХОВНІСТЬ: МОРАЛЬНІСНІ ВИМІРИ

Віра Мовчан

Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка,
вул. Івана Франка, 24, Дрогобич, 82100, Україна

У статті розглянуто проблему моральнісних вимірів духовності. Розкрито, що вони постають як діяльність самопізнання суб'єктом себе як носія сутнісних начал людяності та розвитку духовності як реальної в діяльності творення досконалих моральних стосунків. Морально визначена діяльність – реальна основа розширення простору свободи в її самоцінності. Показано, що адекватним сутності духовності є її вияв у творенні досконалих духовних феноменів.

Ключові слова: духовність, моральність, самопізнання, моральне вдосконалення.

Сучасна культура є провокаційною. Вона ставить особистість перед необхідністю вибирати себе, тобто свідомо ставитися до себе як суб'єкта життєвості. Вибір передбачає самовизначення щодо життєвих цінностей, а отже – і відповідальність за наслідки самоздійснення. Складність вибору зумовлена тим, що особу зваблюють пропоновані цінності життя в чуттєвих задоволеннях поза самопізнанням та осмисленням свого життєвого призначення. Людина, зосереджена на емпіричних цінностях, не підноситься до потреби опанувати загальне, сутнісне в духовному досвіді суспільства та людства. Дух, розпорошений по горизонталі стосунків, не в змозі свідомо вибирати моральне добро – добро не суб'єктивне (проблематичне), а сутнісне. Класична філософія від часів Сократа та Арістотеля розглядає моральність як основу духовності, пов'язуючи основи творчого самоздійснення особистості зі самопізнанням, один з найважливіших наслідків якого – моральнісне ставлення до світу та до себе як суб'єкта пізнання власного "Я". У філософії стоїків, в евдемоністичній філософії, у неоплатонізмі, у філософів Нового часу (Декарта, Спінози, Лейбніца), представників Просвітництва, у тому числі Сковороди, у мислителів німецької класичної філософії (Канта, Шеллінга, Гегеля), у філософії ірраціоналізму К'єркегора, Ніцше, Шопенгауера, а також у працях російського філософського ідеалізму (Володимир Соловйов, Булгаков, Бердяєв) проблему самопізнання розглядають як основну передумову моральності.

Мета статті – розкрити взаємозв'язок моральності та духовності, визначивши сутність моральнісного ставлення до себе як внутрішню спонуку на добро і здатність реалізовувати ідею добра як реальність взаємин людини зі світом: природним, соціальним, світом іншої людини і власним духовним "Я".

Актуальність саме такого підходу до порушеної проблеми в тому, що знання морального добра апіорі не закладене в суб'єкті й не відкривається на рівні досвіду. Добро як істинна людяність виявляється тільки під час руху суб'єкта по щаблях самопізнання з метою пізнати себе як суб'єкта життєвості та визначитися щодо власних можливостей здійснити в собі Людину, тобто реалізувати творчий потенціал, закладений природою. Саме такий підхід до себе є морально відповідальним. Актуальність визначення моральнісних засад самоздійснення зумовлена наявністю позаморальної активності: наскільки вона масштабна, настільки трагічні наслідки.

Найточніше сутність морального добра, що водночас є критерієм духовності суб'єкта добра, визначив у своїй етиці Спіноза: "Під добром я розумітиму... те, що становить для нас, як ми напевно знаємо, засіб, щоб дедалі більше й більше наблизитися до взірця людської природи, який ми визначили; під злом – те, що, як ми напевно знаємо, перешкоджає нам досягнути такого взірця" [5, с. 495]. Тобто моральні підстави духовності – це, по-перше, стосунки зі світом, що містять ідею добра як потенцію його реального буття завдяки діяльності особистості. Особистість бачить себе суб'єктом, що його активно задіяно у творення світу. Друга, не менш важлива складова, – діяльнісне ставлення до життя в сенсі здатності утверджувати добро як сутнісну ознаку людини, а значить – трактувати його як узгоджене з розумним вибором і активізувати волю на його реалізацію в стосунках. Отже, умовою реальності добра є *знання себе* як суб'єкта воління добра та практичного утвердження його як мети, як свідомо вибраної моральної максими.

Відомо, що вже антична філософія пов'язувала можливість свідомого здійснення себе в добрі з потребою самопізнання, що не лише виводило особистість за межі усталених, часто хибних уявлень про справжні цінності, а й підносило дух до осягнення суб'єктом себе в єдності з космічним цілим, а отже – відкривало життя не як одиничність існування тут і тепер, а як закономірне в логіці цілісного космічного буття. У такий спосіб особі відкривалася значущість цілого як розумного життя, визначеного Логосом – безособовим творчим началом, що покладає перед кожним потребу примножувати життя в його творчих потенціях.

Не менш важливе значення в налаштуванні особи на самопізнання мали ідеї середньовічної філософії, яка бачить світ як особистісний абсолют та особистісну волю, що творить світ з "нічого". Ідея моральної досконалості християнського Бога – боголюдини Христа, що явив моральний подвиг спасіння людства від первородного гріха, прийнявши за нього хресну муку, налаштовувала на моральне

самопізнання. Ідеал моральної досконалості ставав своєрідним взірцем, наближення до якого було шляхом зменшення в собі гріховної тілесності та підняття шаблями духовного служіння моральній ідеї. Без сумніву, моральний взірець, до того ж явлений чуттєво в Євангеліях та художньо-образно через засоби мистецтва (скульптура, іконопис), давав змогу втримувати ідеал та зв'язати з ним власне життя, а також довіряти йому труднощі сходження на вершини моральної доброчесності.

Важливою для самопізнання була поширена практика сповіді перед боголюдиною, що, часто навіть неусвідомлено (якщо брати до уваги людину пересічну, ту, що в силу обставин не мала змоги виробити навички філософської рефлексії над собою як суб'єктом відносин), формувала потребу аналізувати власні вчинки та осуджувати себе за негативне в них. Водночас середньовічне розуміння сутності духовності пов'язують не так з активним спротивом негараздам зовнішнього світу, тобто зі спробами його поліпшити, як зі спрямуванням на самовдосконалення, що виявлялося у віддаленні від плінних питань земного життя, адже істина його – у потойбіччі. Релігійна філософія наступних епох ґрунтовно осмислила цінність самопізнання як шлях до віднайдення себе – духовної особистості на ґрунті переживання моральної досконалості образу страждуючого Бога та відчуття людиною відповідальності за причетність до божественної сутності, адже християнський Бог – це боголюдина Христос.

Отже, в людині є божественне начало, і вона покликана своїм життям відповідати власній сутності. М. Бердяєв, представник Київської філософської школи, висловлюючи погляд на духовність як самоцінність, як реальність, що є її істиною в суб'єкті, пише: "У духовному житті явлені самі духовні реальності, і тому не може бути питання про відповідність реальностей тому, що в духовному житті розкривається. У духовному світі досвіді не відповідають предметні реальності, але сам духовний досвід і є реальністю вищого ґатунку. Духовне життя не є відображення будь-якої реальності, воно є сама реальність" [1, с. 34]. Досвід духовності філософ розглядає як особистий здобуток святих, містиків, людей вищого духовного життя, і сам його вияв постає як духовна реальність. У цьому підході принциповою позицією є незіставність реальності з її "істинами" та реальності духовного життя, якого досягають усупереч минушому світові з його реальностями. Це два різні світи, що не мають підстав для зіставлення. За словами Бердяєва, "у духовному світі реальність не визначається зовнішньою даністю, реальність залежить від спрямування і напруження самого духовного життя" [1, с. 35]. Для філософа, цілком слушно, відкриття світу залежить від активності духу. Реальності духовності досягають через стан одкровення, а не внаслідок причинного ряду в фізичному і психічному світі. Тому буття в його природності постає цілком чужим для духу і суто зовнішнім, а отже, світ духовний і світ "природний" набувають ознак несумісності.

Інший підхід до трактування проблеми духовності обґрунтував у своїй філософії Гегель, який вважає суб'єкт активним творцем власного "Я" через самопізнання та реальним чинником "організації" реальності через об'єктивацію духу в моральній діяльності в контексті історичного буття, а також через об'єктивацію його в феноменах культури (мистецтво, релігія, філософія), де він виявляється своєю самоцінністю. Наслідки його об'єктивації (феномени культури) стають духовною реальністю, що засвідчує призначення духу: осягати собою буття й визначати його сутність саме як духовну. Сходження духу шаблями досконалості філософ не трактує як іманентність людського буття. Процес набуття досвіду самопізнання та його об'єктивації розглядає як діалектичний за своєю сутністю. Це процес творчий, а предметом творення є самотворення суб'єктом себе в сенсі піднесення над собою, одиничним і випадковим, до осягнення власної сутності як творчого начала світу. Перша його сходинка, на важливості якої наголошує філософ, – це самопізнання духом себе, або інакше – *вияв духу як реальності*, сутністю якої є *існування*. На вищому рівні самопізнання, який Гегель характеризує з допомогою поняття "інтелігенція", діяльність самопізнання є об'єктивацією духу в моральній діяльності, що виявляється як осягнення добра в собі та добра в його істині. Осягнення загального в духовному досвіді та утвердження його як власної сутності (пройти шаблями самопізнання та самовдосконалення), щоб здійснитися як єдність істини, добра і краси. Наголосимо, що це насамперед інтелектуальна, творча діяльність, у якій особа розкриває загальність досвіду адекватним духу способом – в ідеальних цілісних духовно визначених формах. Це діяльність, у якій дух утверджується в його самоцінності. Мистецтво, релігія, філософія – це "дім буття" духу, де він реалізує себе найповніше.

Творчість, однак, як наголошує філософ, – це завжди насамперед самотворення. Людина має підвестися над собою, одиничною і випадковою, пізнати себе як творче начало світу. Самопізнання як умова творчості всебічно обґрунтовано в німецькій класичній філософії в контексті проблеми свободи творчості. Так, Кант говорить про реальність свободи щодо тих істот, які пізнають моральний закон як обов'язковий для себе [4, с. 368]. Свободу пов'язують з можливістю духу підвестися над чуттєвістю власної природи до творення суб'єктом себе як *моральної особистості*. Гегель обґрунтовує ідею духовності як діалектичний процес. Реальністю його є вільне творче самовиявлення, тобто адекватність ідеї духовності способів її самостановлення та саморозвитку. Сходинки самопізнання він пов'язує з активністю духу, або інакше: сутність духу розуміє як його становлення та розвиток у творчість.

Розглянемо цей процес докладніше, адже через свою актуальність він постає не лише як теоретична проблема, а й як важливе джерело оптимізму щодо можливостей і перспектив людини як суб'єкта духовності. Першим етапом на цьому шляху є *ставлення до себе* самого, особливістю якого є відповідність поняття "дух" його ідеї та

самовизначення згідно з ідеєю. Він тим самим стає дійсним для себе як вільний дух. Друга сходинка – це *здійснення духом себе* у реальності, тобто творення, "породження" духом світу – об'єктивація духу у творчості. У цьому процесі свобода є необхідністю і в сенсі внутрішнього воління, і в сенсі його наслідків. Об'єктивний дух реалізує необхідність як те, що суб'єктивно бажане, визначається як об'єктивно необхідне. Тобто він об'єктивує ідею добра як життєву необхідність. Третя сходинка щаблями самовдосконалення – це *в собі і для себе суцільна і яка породжує себе єдність* об'єктивності духу та його ідеальності, або його поняття. Дух, що являє себе в ідеальних формах, найадекватніших для буття його як абсолютної істини, – абсолютний дух [див. 2, с. 32]. Зв'язок абсолютного духу та кінцевого суб'єктивного духу Гегель бачить на ґрунті пізнання його як складової здійснення ідеї. Складність пізнання пов'язана з конкретністю виявів духу, розмаїттям його можливостей, адже він може розвиватися і як добро, і як зло. Методологічно цінною для усвідомлення процесу самопізнання є думка філософа про *предмет* самопізнання. "*Пізнай себе самого* – ця абсолютна заповідь, ні сама по собі, ні там, де її було висловлено історично, не має значення лише самопізнання, спрямоване на окремі здібності, характер, схильності та слабкості індивідуума, але значення пізнання того, що справжнє в людини, справжнє в собі і для себе, – пізнання самої *сутності* як духу" [2, с. 6]. Сказане засвідчує, що поняття "самопізнання" – духовний феномен, цінність якого пов'язана не з суб'єктивністю в її окремішності, слабкості та випадковості (вони цікаві хіба що індивідуові з огляду на те, що саме потрібно усувати в собі як недоречне). Самопізнання як духовний феномен означає пізнання загальної інтелектуальної та моральної сутності людини та її обов'язків, що і є змістом *моральної* волі. Лише за цієї умови особистість підноситься до творчого здійснення об'єктивно необхідного ("субстанційних цілей"). Духовність є виявом духу, що перебуває в становленні до самовизначення себе згідно з ідеєю людяності та здійснює себе у творчості життя згідно з сутністю людського – з істиною людяності, тобто як добро. Творчість розвивається як явище свободної волі, що є єдністю теоретичного та практичного духу, або інакше, – вона є дійсністю, яка відповідає ідеї [3, с. 323].

Мислячий дух, як його розуміє Гегель, не є аскетичним, він не заперечує чуттєвості. Можливість зв'язку духовного та душевного пов'язана з діяльністю мислення, що осягає собою також сферу почуттєвої волі. Однак почуття не мають бути випадковими і примхливими. Тільки почуття, сформовані на основі духовно цінного змісту, збагачені моральними, правовими, релігійними ідеями, тобто оформлені загальним у досвіді, є духовними. Таку саму властивість мають почуття сорому, каяття, що виникають як наслідок реагування на невідповідність скоєного поняттю людського обов'язку. Правда, філософ вважає необов'язковим реагування почуттів і на негарзди життя, і на правильні вчинки, які він здійснює через внутрішню необхідність. Його воля, що знає себе як творча, бачить морально

необхідне як внутрішньо бажане, а тому виконує його безумовно, не вважаючи свій вчинок як щось виняткове. "Розсудлива людина – великий характер – може вважати щось згідним зі своєю волею, не впадаючи від цього в бурхливе почуття радості, і, навпаки, зазнавши нещастя, не піддаватися почуттю скорботи" [3, с. 318]. Чуттєвість, оформлена розумом, є духовним явищем.

Духовність як дійсність духу в суб'єкті – наслідок морального спрямування волі на здійснення себе як мислячої, творчої особистості. Розвиток буттєвої повноти духу на засадах моральності Гегель вважає "розумом волі". Щодо цього Гегель дотримується позиції, що зближує його з Кантом, який трактує моральність волі як наслідок організації її ідеєю морально доброго, що його розум апріорі покладає волі як імператив і тим визначає духовний характер самоздійснення суб'єкта воління. "...Розуму... моральний закон вперше здатний дати об'єктивну, хоча лише практичну реальність і перетворює його *трансцендентне* застосування в *іманентне*" [4, с. 369]. За цієї умови особистість, що діє, відповідно до апріорного морального закону, який підводить її до загального, або ідеї добра, є суб'єктом свободи. Інакше кажучи, вона є творчим духом, що адекватно реалізується в морально визначеній діяльності. Свобода для суб'єктивної волі постає як певна невизначеність і лише у вчинку вона стає реальністю. Акцент на діяльному вияві волі, що його робить філософія Нового часу, є не лише певною опозицією споглядальному ставленню до світу, що особливо характерний для середньовічної моральної філософії. Активність суб'єктивного духу, що визначився як дійсний для себе "згідно з ідеєю", щоб статися духовною реальністю, потребує апробації в діяльному саморозвитку.

Знання добра і зла, свідома спрямованість на добро, усвідомлення його своїм покликанням, а отже – сенсом своїх думок і моральних почуттів – усе це ще не реальність, а лише певна умоглядність. Це *ідея* вільного самоздійснення, а не його реальність. Гегель слушно вважає, що дух, здатний протистояти спокусам свободи, дух, що уникає випробувань, – аскетичний дух – є певне "ніщо", адже по-справжньому не знає себе. У "Філософії історії" мислитель зазначає, що рефлексія в себе – це свобода у вигляді абстрактно-формального вияву діяльності абсолютної ідеї. *Діяльність* є кроком на шляху від загального і внутрішнього до об'єктивності [3, с. 26]. У діяльності й завдяки їй людство, задовольняючи свої пристрасті, здійснює свої цілі, утворюючи людське суспільство. У ньому людство дає праву і порядку владу *над собою*, тобто над власними пристрастями. Духовність є реальним добром, а не абстрактною ідеєю добра. Гегель категоричний у твердженні, спрямованому на заперечення абстрактного добра: "...Такої пустоти, як добро заради добра, загалом немає місця в живій дійсності. Якщо бажать діяти, варто не лише хотіти добра, а й знати, чи є те або інше добром" [3, с. 28]. Масштабність самоздійснення особистості, що визначається як реальний рівень духовності, зумовлена

змістом цілей, які є рушіями активності. Гегель визначає їх як субстанційні цілі, як цілі народу, що є "субстанційним началом духу".

У колізії між реальним і можливим особистість визначають як реального носія творчої ідеї, що містить дещо інше загальне, ніж те, що є і становить основу життя народу чи держави. Це *момент істини*, що, існуючи як ідея, прагне набути реальності. Носіїв субстанційної ідеї філософ називає *всесвітньо-історичними особистостями*, оскільки в їхніх цілях наявний і реалізовується загальний морально цінний досвід стосунків. "Вони є великими людьми, – пише філософ, – саме тому, що хотіли і здійснили велике і при цьому не уявне і вдаване, а справедливе й необхідне" [3, с. 30]. Можна говорити, що ідея "шукає" і "знаходить" своїх носіїв та виразників, а масштабність ідеї визначає зміст і спрямованість їхньої діяльності. Однак виникає запитання: чи можна говорити про моральність самореалізації суб'єктом себе в діяльності, спрямованій на цілі загального, якщо її супроводжують суперечності, прорахунки, помилки і навіть мимовільні злочини. Ці помилки і трагічні суперечності зумовлені не змістом ідеї, а пристрастями індивідів, як наголошує Гегель. А отже, критерії оцінки тут інші, ніж у пересічних ситуаціях стосунків. Адже те негативне, що супроводжує діяльність, спрямовану на здійснення об'єктивно необхідного, незначне порівняно із загальним у ній. Інакше кажучи, діяльність особистості, що спрямовує пристрасті на здійснення загального як особисто бажаного, має на меті морально цінне і спрямовує волю на його утвердження. Зміст воління та спрямованість волі є моральними, а реалізацію ідеї загально цінного супроводжують суперечності, адже вона виявляється своїм змістом як *процес*. Духовність цього процесу пов'язана зі спрямуванням волі на творення нового за масштабом простору свободи. Творчість як ознака духовності, що її відкрив Гегель, актуальна сьогодні, оскільки духовність, що постає реальністю в опредметнених наслідках людської волі, спрямованої на удосконалення життя, – це та моральна ідея, якою живе суспільство, вважаючи її ідеалом стосунків.

Не менш актуальним є етап розвитку духу, на якому він об'єктивує себе у своїй самоцінності як ідеальність, як об'єктивована в досконалих формах істина, добро та краса. Вільне самоздійснення духу в художній творчості – це утвердження духовності як чуттєвого буття, як чуттєвої реальності ідеї в повноті її життєвості. Водночас мистецтво – це, як випливає з характеристики Гегеля, зовнішній вияв духу як чуттєвості. Вищою його формою філософ вважає релігію, формою свідомості якої є уявлення, а предметом – індивідуальне переживання абсолютно досконалої людяності. Дещо полемізуючи з релігійним розумінням духовності, Гегель вищим її виявом вважає філософію, оскільки вона є сферою "вільного мислення", уособленням справжньої *суб'єктивності* та об'єктивної *загальності*.

Простежені закономірності об'єктивації духовності у взаєминах творчої особистості зі світом та зі собою як суб'єктом самостановлення засвідчують актуальність проблеми не лише з огляду її цінності для

з'ясування ролі морального чинника у феномені духовності, а й для практики формування свідомого суб'єкта самопізнання.

Література:

1. Бердяев Н. Диалектика божественного и человеческого. – М.: АСТ; Харьков: Фолио, 2003. – 620 с.
2. Гегель Г. В. Ф. Философия духа // Гегель. Энциклопедия философских наук. – М.: Мысль, 1977. – Т. 3. – 471 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Философия истории. – М. – Л.: ГСЭ изд-во, 1935. – Соч. – Т.VШ. – 470 с.
4. Кант И. Критика практического разума // Кант И. Соч. в 6 т. – М: Мысль, 1965. – Т.IV. – Ч.I. – 544 с.
5. Спиноза Б. Избранные произведения. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 608 с.

SPIRITUALITY: MORAL MEASURING

Vira Movchan

Ivan Franko State Pedagogical University of Drohobych,
Ivan Franko Str.,24, Drohobych, 82100, Ukraine

A problem of moral measuring of spirituality is considered in this article. We reveal that they appear as activities of self-cognition by the subject itself in the sense of bearer of essential bases of humanity and development of spirituality as a real one in activity of creation of perfect moral relation. Spiritually determined activity is the real basis of enlarging space of freedom in its self-value. We show that equivalent to the essence of spirituality is its manifestation in creation of perfect spiritual phenomena.

Key words: spirituality, morality, self-cognition, moral improvement.